

Վանիկ Վիրաբյան, Հայ-վրացական ռազմաքաղաքական հարաբերությունները 1918-1921 թթ., Երևան, ԵՊՀ հրատարակչություն, 2016, 830 էջ

Փաստ է, որ Առաջին համաշխարհային պատերազմի ավարտից հետո հայ ժողովուրդը ևս մեկ անգամ ենթարկվեց տարածաշրջանում միաժամանակ ծագած աննախադեպ ու բազմաբնույթ փորձությունների: Դրանց թվում զարգացումների ներքին հակասականությամբ առանձնացան հայ-վրացական ռազմաքաղաքական հարաբերություններում ծավալված գործընթացները, որոնց լուսաբանման է նվիրված պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Վանիկ Վիրաբյանի գրախոսվող մենագրությունը: Վստահաբար կարելի է արձանագրել, որ այն ամենահաջող փորձերից է՝ խնդրո առարկա ժամանակահատվածում սույն կնճռոտ հիմնահարցի լուսաբանման ճանապարհին: Շարադրված է գիտական և տեսական պատշաճ մակարդակով, բաղկացած է նախաբանից, յոթ գլխից, ամփոփումից, անձնանունների, տեղանունների, ինչպես նաև օգտագործված սկզբնաղբյուրների և գրականության ցանկերից:

Հետամուտ լինելով ծավալված գործընթացների բացահայտմանը՝ Վ. Վիրաբյանը մանրակրկիտ լուսաբանել է հայ-վրացական ռազմաքաղաքական փոխհարաբերություններում պատմական իրավիճակի թելադրանքով պայմանավորված որոշակի հիմնախնդիրների ծագման և հետագա զարգացման ընթացքը 1918-1921 թթ.: Մենագրությունն ունի արդիական հնչեղություն թե՛ գիտական և թե՛ գործնական ու կիրառական առումներով: Հայաստանի երրորդ Հանրապետության վարած արտաքին քաղաքականության տարբեր ոլորտներում և հատկապես տարածաշրջանային հարևանների հետ հարաբերություններում տեղ գտած հիմնախնդիրները ինչ-որ չափով ժառանգաբար հասել են մինչև մեր օրերը: Անտարակույս հարկ է նաև նկատել, որ այսօր, երբ իր անկախ պետականությունը կերտող հայ ժողովրդի առջև ծանոթում են հարևանների հետ հրատապ լուծումներ պահանջող բազմաբնույթ խնդիրներ, անհրաժեշտություն են Վ. Վիրաբյանի քննարկած ժամանակահատվածում նրանց հետ փոխհարաբերություններում հայկական կողմի դրական փորձի, ինչպես նաև սխալների և վրիպումների վերհանումն ու գիտական վերլուծությունը:

Օգտագործելով մեծ քանակությամբ արխիվային նորահայտ վավերագրեր և տպագիր սկզբնաղբյուրներ՝ փաստաթղթերի ժողովածուներ, ժամանակակիցների հուշագրություններ, մամուլի հրապարակումներ, ինչպես

նան հայերեն և օտարալեզու գիտական գրականություն՝ հեղինակին հաջողվել է սույն թեման ենթարկել պատմաքննական վերլուծության և առանձնացնել ու համակարգել գլխավոր հարցերը, գիտական հանրությանը ներկայացնել պատմագիտական նորույթ պարունակող աշխատություն:

Վ. Վիրաբյանի ուշադրությունից չեն վրիպել պատմակեղծարարներ Գուրամ Մարխուլիայի, կանադացի կովկասագետներ Է. Անդերսենի և Գ. Էզզեյի՝ Լոռի-Ախալքալաքի, Բորչալուի տարածքային պատկանելության խնդրում առաջադրած ստահող, գիտական առումով միանգամայն հիմնագուրկ տեսակետները:

Գրախոսվող աշխատության մեջ գիտական պատշաճ մակարդակով հեղինակը ներկայացրել է 1918 թ. դեկտեմբերյան ռազմական բախմանը նախորդած ժամանակահատվածում հայ-վրացական դիվանագիտական առճակատման պատճառները, սահմանային-տարածքային վիճարկման առարկա դարձած հիմնախնդիրները: Նա պատմաքննական գնահատական է տվել այն հարցերին, թե ինչու, այնուամենայնիվ, երկու դրկից երկրների կառավարություններին գործնականում չհաջողվեց սկզբունքային համաձայնության գալ և կանխել չարաբաստիկ, անդրկովկասյան երկու պետությունների համար ծանրագույն տնտեսաքաղաքական հետևանքներ առաջացրած այդ պատերազմը: Վ. Վիրաբյանը հարուստ արխիվային փաստաթղթերի և այլ վավերագրերի ուսումնասիրությամբ հանգում է այն եզրակացության, որ հայ-վրացական դիվանագիտական հակամարտության անմիջական շարունակությունը վրացական իշխանությունների և զորամասերի սանձարձակություններն էին Լոռվա հայկական գյուղերում, հատկապես Ուզունլար-Օծունի դեպքերը, որոնք վերաճեցին ապստամբության: Նա կարծում է, որ հենց դրանք դարձան հայ-վրացական պատերազմի ազդակն ու դրդապատճառը: Վ. Վիրաբյանի բավականին համոզիչ փաստարկմամբ՝ ՀՀ կառավարությանը չհաջողվեց խուսափել իր համար խիստ անցանկալի պատերազմից, քանզի հայկական կողմի խաղաղասիրական ռազմավարությունը բախվեց Վրաստանի անզիջում և կոշտ դիրքորոշմանը: Ստեղծված փակուղային ռազմաքաղաքական իրավիճակում, երբ սպառվեցին պատերազմը կանխելու բոլոր խաղաղ միջոցները, Դրոն հարկադրված էր զորք մտցնել Լոռի՝ հայկական բնակչությանը պաշտպանելու մտադրությամբ (էջ 62-312):

Հետազոտության հիմնական անվիճելի գիտական նորույթը քննարկվող պատմական ժամանակահատվածում իրենց անկախությունը նոր վերագտած Հայաստանի և Վրաստանի միջև 1918 թ. թեկուզ և կարճատև, սակայն հետևանքների առումով տարածաշրջանային էական փոփոխությունների պատճառ դարձած, հայ-վրացական 1918 թ. դեկտեմբերյան երկշաբաթյա պատերազմի նախօրեին, զինված առճակատման ընթացքում և դրանից հետո երկու երկրների բարդ ու խճճված ռազմաքաղաքական հարաբերությունների մանրամասն ու ամբողջական լուսաբանումն է: Ուսումնասիրությունը սկսելով ռուսական կայսրության փլուզումից և անդրկովկասյան

անկախ պետականությունների ստեղծումից՝ Վ. Վիրաբյանը առանձնահատուկ ուշադրություն է դարձրել այդ պատերազմի ծագման պատճառների և ընթացքի մանրակրկիտ վերլուծությանը, որոնց թվում առանձնացրել է Անտանտի դաշնակից երկրների՝ Հայաստանի տարածաշրջանում ծավալած գերազանցապես շահամետ ու սադրիչ գործունեությունը: Նա վկայակոչում է բազմաթիվ վավերագրեր, որոնք փաստում են վրացական կողմի նախահարձակ լինելու հանգամանքը այդ հակամարտության ժամանակ (էջ 313-469):

Հեղինակը արժևորել է նաև հայ և վրաց քաղաքական ուժերի, կուսակցությունների, խորհրդարանների դիրքորոշման խնդիրները պատերազմին և խաղաղությանն առնչվող հարցերում: Վկայակոչելով բազմաթիվ փաստեր՝ նա եզրահանգում է, որ եթե Հայաստանում իշխել են խաղաղասիրական և պատերազմի արհավիրքի կանխման ձգտումները, ապա վրացական խորհրդարանում ռազմատենչ ելույթները գործնականում անհնարին են դարձրել երկու կողմերի միջև ցանկալի համաձայնության ձեռքբերումը սահմանազատման և արդեն սկսված ռազմական բախման կանխարգելման խնդրում: Հետևանքները հայտնի են. Լոռու Չեզոք գոտու ստեղծում և հակամարտության հետագա խորացում թե՛ տնտեսական և թե՛ դիվանագիտական ոլորտներում (էջ 469-511):

Անդրադառնալով հայկական կողմի համար հաղթական պատերազմի արդյունքներին՝ հեղինակը նկատում է, որ վիճելի տարածքային հարցերը հաշտության համաձայնագրի կնքումից հետո ևս մնացին անփոփոխ գերազանցապես Հայաստանի Հանրապետության դաշնակից Անտանտի երկրների և Մեծ Բրիտանիայի սեփական շահերի սպասարկմանը միտված գործելակերպի հետևանքով: Տարածաշրջանում անգլիական ազդեցության տարածման նպատակով Հայաստան-Վրաստան ռազմաքաղաքական հարաբերություններում մշտապես բարդություններ ստեղծելուն միտված բրիտանական ռազմավարությունը թույլ չտվեց Հայաստանին սահմանային-տարածքային հարցերի լուծման հիմնախնդրում ունենալ քիչ թե շատ շոշափելի արդյունքներ (էջ 511-556, 574-594):

Վ. Վիրաբյանը, համակողմանիորեն ուսումնասիրելով նախ միջհամայնքային, իսկ այնուհետև հայ-վրացական միջպետական դիվանագիտական, ռազմաքաղաքական հարաբերությունները, դրանցում երկու կողմերի քաղաքական տարբեր ուժերի որդեգրված սկզբունքներն ու խնդրո առարկա հիմնահարցով պայմանավորված գործընթացներում նրանցից յուրաքանչյուրի դերակատարությունը, ժամանակագրական հաջորդականությամբ լուսաբանել է Լոռու Չեզոք գոտու, Բորչալուի և Հայաստանի ու Վրաստանի սահմանատարածքային սահմանազատման խնդիրների հետ սերտորեն առնչվող Ջավախքի, Ախալքալաքի, Արդահանի գավառների պատկանելության շուրջ ընթացող ռազմաքաղաքական հակամարտության տարաբնույթ զարգացումները (էջ 594-625):

Մենագրության շահեկան առանձնահատկություններից է, որ հեղինակը սեփական ժողովրդի պատմության՝ հարուստ իրադարձությունները մատու-

ցում է գիտական օբյեկտիվության խստիվ պահպանմամբ, հակամարտող կողմերի դիրքորոշումների, տեսակետների անկողմնակալ վերլուծությամբ և համադրմամբ: Աշխատանքին ուրույն գիտական որակ է հաղորդում նաև այն, որ քննարկվող հիմնահարցի առնչությամբ անդրկովկասյան երկու հարևան նորանկախ պետությունների իշխանական բարձրագույն օղակների իրականացրած քաղաքականությունը լուսաբանված է հնարավորինս ստվարածավալ փաստական նյութի հիման վրա:

Վ. Վիրաբյանը համոզիչ կերպով հիմնավորել է այսպես կոչված վիճելի տարածքների հարցում վրացական իշխանությունների վարած ոչ կառուցողական, անթաքույց նվաճողական բնույթը: Փաստերի վերլուծության շնորհիվ նա հաստատել է այն տեսակետը, որ չնայած Վրաստանի և Ադրբեյջանի միջև մասնավորապես տարածքային հարցերում առկա էին լուրջ հակասություններ, այդուհանդերձ հատկապես տարածքային սահմանազատման հարցերում նրանք միշտ՝ գաղտնի թե բացահայտ, միասնաբար էին գործում հայերի դեմ (էջ 557-573):

Քննարկվող հիմնահարցի մեկնաբանությունը նա իրականացրել է միայնակ սերտորեն փոխկապակցված երկու գլխավոր հարթություններում ծավալված գործընթացների լուսաբանմամբ: Առաջինը երկու դրկից նորանկախ պետությունների՝ գերազանցապես իրադարձությունների սրբնթաց զարգացումներով ուղեկցվող փորձություններին ինչ-որ կերպ դիմագրավելու նպատակով պարտադրված քայլերի լուսաբանում-վերլուծությունն է: Հիմնավորված է, որ այդ հարթությունում, որը ձևավորվել էր ժողովրդական կամ ավելի ճիշտ՝ երկու ժողովուրդների միջհամայնքային դիվանագիտության՝ վաղ ժամանակներից գոյություն ունեցած կարծրատիպերի մակարդակով իրականության ըմբռնման հենքի վրա, զարգացումները կրում էին համեմատաբար մակերեսային բնույթ և գերազանցապես հիմնված էին ազգային շահերի ոչ լիարժեք ընկալումների վրա: Հեղինակը հիմնավորում է, որ նման մոտեցումը հատկապես հատուկ էր վրացական կողմին, որն անգամ բացառեց ՀՀ կողմից առաջարկվող սահմանավեճի լուծման փոխզիջումային տարբերակները և լարվածությունը պահպանեց ընդհուպ մինչև երկու հանրապետությունների խորհրդայնացումը և Լոռու վերամիավորումը մայր հայրենիքին՝ ՀԽՍՀ-ին, 1921 թվականին:

Վ. Վիրաբյանը հիմնավորել է նաև, որ հայ-վրացական ռազմաքաղաքական հարաբերությունների բնույթը, ընթացքն ու լուծման հնարավոր տարբերակները կանխորոշող գործընթացները ավելի խորքային էին, իսկ դրանց դերակատարները բացառապես արտաքին ուժերն էին, գլխավորապես մեծ տերությունները, որոնց թվում իր ակտիվությամբ Մեծ Բրիտանիային, Ֆրանսիային, Գերմանիային չէր զիջում ամեն գնով երբեմնի կայսրության վերականգնմանը ձգտող Խորհրդային Ռուսաստանը: Վերջինիս ձեռնարկած նպատակային և հետևողական գործողությունների հանդեպ, ինչպես ապացուցեցին հետագա գործընթացները, անդրկովկասյան նորաթուխ պետու-

թյունները կատարելապես անգոր գտնվեցին:

Անդրադառնալով Ջավախքի հիմնախնդրին՝ Վ. Վիրաբյանը փաստում է, այն հավուր պատշաճի ուշադրության չարժանացավ Հայաստանի առաջին Հանրապետության իշխանությունների կողմից, որոնք հնարավորություն չունեցան հետևողական գործնական քայլեր ձեռնարկելու խնդրին հայանպաստ լուծում տալու ուղղությամբ:

Նորանկախ Հայաստանի Հանրապետության նկատմամբ թուրքական կրկնվող ոտնձգությունների պատճառով, ինչպես նաև Վրաստանի հաղորդակցական ուղիներից օգտվելու հնարավորությունները չնվազեցնելու նպատակով Հայաստանի համար չափազանց կարևոր էր Վրաստանի Հանրապետության հետ հնարավորինս բարիդրացիական հարաբերությունների պահպանումը: Հեղինակը հիմնավորել է, որ ջավախքահայության հարցը թերևս առավել ակնհայտորեն, քան հայ-վրացական տարածքային մյուս խնդիրները և մասնավորապես Բորչալուի հիմնահարցը, դարձավ Վրաստանի հետ բարիդրացիական հարաբերությունների պահպանման ժամանակի պահանջի պատանդը:

Բազմապլան հետազոտության մեջ քննարկված է նաև 1920 թ. հայ-վրացական ռազմապաշտպանական հնարավոր դաշինքի հարցը: Վ. Վիրաբյանը շեշտում է, որ դա ի սկզբանե մեռելածին գաղափար էր, քանզի Վրաստանին և այդ հարցում նրան արդեն միացած մուսավաթական Ադրբեջանին նման դաշինքի ստեղծումը նախ և առաջ անհրաժեշտ էր Հայաստանի Հանրապետության դաշնակցին՝ Դենիկինի կամավորական բանակին դիմակայելու նպատակով: Նա փաստերի համադրմամբ պաշտպանում է այն տեսակետը, որ ստեղծված պայմաններում Հայաստանը բնականաբար պետք է մերժեր նման ըստ էության հակառուսական ճակատ ձևավորելու գաղափարը (էջ 625-657):

Վ. Վիրաբյանի աշխատանքը եզրափակվում է Առաջին հանրապետությունից խորհրդային ժամանակահատվածին անցման շրջանի իրողությունների պատմաքննական վերլուծությամբ: Նա վերհանում է նոր, բոլշևիկյան ռազմավարության հիմքերը և Լոռում ապստամբության կազմակերպման կամ հրահրման գործողությունները, որոնք ձեռնադր եղան ՀԽՍՀ իշխանությունների համար տարածքային վեճը լուծելու առումով: Բոլշևիկյան Մոսկվան Լոռվա սահմանավեճը և հայ-վրացական բախումնալից ռազմաքաղաքական իրավիճակը շաղկապեց իր կողմից պարտադրված խնդրի հանգուցալուծման՝ Վրաստանի անհապաղ խորհրդայնացման հետ, ինչն ի վերջո հանգեցրեց այդ պահին Լոռու հարցը հոգուտ Հայաստանի վճռելուն:

Կարծում ենք, որ Վ. Վիրաբյանի երկար տարիների անխոնջ աշխատանքի արգասիք այս մեծածավալ մենագրությունն իր արժանի տեղը կգտնի հայ պատմագիտության մեջ: Այն լուրջ և արժեքավոր ներդրում է Հայաստանի առաջին Հանրապետության և Խորհրդային Հայաստանի առաջին տարիների պատմության ուսումնասիրության ասպարեզում:

ԷՂՈՒԱԼԴ ՊՈՂՈՍՅԱՆ